

Mapowanie Jidyszlandu

(Jidyszland. Seria Wydawnicza Polskiego Towarzystwa Studiów Jidyszystycznych i Żydowskiego Instytutu Historycznego im. Emanuela Ringelbluma: Nathan Cohen, *Książki, pisarze, gazety. Żydowskie życie literackie w Warszawie w latach 1918–1942*, przekład Magdalena Sommer, Daria Boniecka-Stępień, opracowanie Monika Adamczyk-Garbowska, Warszawa 2020, s. 485; Glikl, *Siedem ksiąg. Pamiętniki z lat 1691–1719*. Wstęp i przekład z języka jidysz Anna Rutkowski, redakcja naukowa Anna Jakimyszyn-Gadocha, Warszawa 2021, s. 358; *Jidyszland. Nowe przestrzenie*, red. Monika Adamczyk-Garbowska, Joanna Degler, Magdalena Ruta, Warszawa 2022, s. 829; *Chasydzka maszyna parowa i inne opowiadania. Antologia prozy jidysz (XVI–XXI wiek)*, red. Karolina Szymaniak, Warszawa 2024, s. 659)

Eugenia Prokop-Janiec*

DOI [10.24425/rl.2025.156334](https://doi.org/10.24425/rl.2025.156334)

ruch literacki • R. LXVI • 2025 • Z. 1 (388) PL • **tematy żydowskie**

zeszyt pod red. Eugenii Prokop-Janiec (Wydział Polonistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego)

PL ISSN 0035-9602

Polskie Towarzystwo Studiów Jidyszystycznych i Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma zainicjowały w 2020 roku serię wydawniczą Jidyszland, w której publikowane są prace poświęcone literaturze i kulturze jidysz. W jej nazwie redaktorzy przywołują stworzony w okresie

* Eugenia Prokop-Janiec – prof. dr. hab., Katedra Antropologii Literatury i Badań Kulturowych, Wydział Polonistyki UJ.

ORCID: [0000-0003-0703-3959](https://orcid.org/0000-0003-0703-3959)

Artykuł jest opublikowany w otwartym dostępie (open access) na warunkach licencji Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs (CC BY-NC-ND 4.0, <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

międzywojennym termin oznaczający „kraj jidysz” – symboliczną przestrzeń macierzystą języka żydowskiego. Historię jego powstania zrelacjonował we wspomnieniowej książce *Tłomackie 13* znany prozaik jidysz Zusman Segalowicz: kiedy w roku 1927 diasporyczna, transgeograficzna, bezpaństwowa literatura jidysz zyskała swą reprezentację w PEN Clubie, „[n]a londyńskich blankietach Centralnego PEN Clubu figurowały kraje reprezentujące PEN Cluby. Obok Francji, Niemiec, Austrii, Czechosłowacji, Szwecji, Finlandii, Polski oraz innych państw widniał też kraj «Jidysz». To znaczy, że w Europie istniał Jidyszland”¹.

W serii ukazały się dotychczas cztery tomy: monografia autorstwa izraelskiego historyka literatury Nathana Cohena *Książki, pisarze, gazety. Żydowskie życie literackie w Warszawie w latach 1918–1942* (2020), pamiętniki Gliłk z Hameln *Siedem ksiąg. Pamiętniki z lat 1691–1719* w przekładzie Anny Rutkowskiej i opracowaniu Anny Jakimyszyn-Gadochy (2021), tom zbiorowy *Jidyszland. Nowe przestrzenie* (2022) pod redakcją Moniki Adamczyk-Garbowskiej, Joanny Degler i Magdaleny Ruty oraz zredagowana przez Karolinę Szymaniak antologia krótkich form prozatorskich *Chasydzka maszyna parowa i inne opowiadania. Antologia prozy jidysz XVI–XXI wiek* (2024).

Monografia *Książki, pisarze, gazety. Żydowskie życie literackie w Warszawie w latach 1918–1942* (wydanie hebrajskie 2002) poświęcona jest Warszawie jako ośrodkowi wielojęzycznej literatury żydowskiej. Wybierając formułę opisu życia literackiego, Nathan Cohen decyduje się na pokazanie pola literackiego jako jednego z obszarów społecznej aktywności, powiązanego z innymi obszarami tego rodzaju – przede wszystkim z polami polityki i ekonomii. Co za tym idzie, nowoczesną literaturę żydowską przedstawia w relacjach z czynnikami światopoglądowymi, społecznymi i ekonomicznymi, a działania pisarzy sytuuje wobec rynku prasy, wydawnictw, ideologii. Zaletą takiego ujęcia jest ukazanie życia literackiego jako części szerszych procesów kulturowych i społecznych. Cohen daleki jest jednak od operowania abstrakcyjnymi modelami. Wybitną zaletą jego – opartej na bogatych, wielojęzycznych źródłach archiwalnych i prasowych – pracy jest przywoływanie historycznego i biograficznego konkretności, pokazywanie mechanizmów kultury od strony uczestniczących w niej jednostek. Taka antropologiczna perspektywa zyskuje współcześnie popularność w studiach żydowskich, by wspomnieć jedną z najnowszych prac o Żydach w Polsce w okresie międzywojennym *An Unchosen People. Jewish Political Reckoning in Interwar Poland* amerykańskiego historyka Kennetha B. Mossa² czy wydaną już po polsku

¹ Z. Segalowicz, *Tłomackie 13 (z unicestwionej przeszłości). Wspomnienia o Żydowskim Związku Literatów i Dziennikarzy w Polsce (1919–1939)*, przeł. M. Friedman, Wrocław 2001, s. 33.

² K.B. Moss, *An Unchosen People. Jewish Political Reckoning in Interwar Poland*, Cambridge – London 2021.

pracę izraelsko-amerykańskiego badacza Omera Bartova *Opowieści z pogranicza. Pisanie i wymazywanie galicyjskiej przeszłości*³. Cohena interesują zatem idee wyznawane przez ludzi i przedstawiając konflikty światopoglądowe, spory artystyczne, ścieranie się koncepcji funkcjonowania instytucji, portrety antagonistów i scenierię ich wystąpień. Bardzo obszernie relacjonuje na przykład personalne starcia pomiędzy jidyszystami i hebraistami skupione na sprawach językowych, ale mające głębsze motywacje w konkurencyjnych programach kulturowo-politycznych. (*Nota bene* sam zajmuje też wyraźne stanowisko wobec tych kwestii, pisząc o nacisku asymilacyjnym wywieranym na mniejszości w okresie międzywojennym jako „silnej i nieuczciwej konkurencji ze strony polskiego systemu edukacji, który zapewniał bezpłatne nauczanie w szkołach państwowych, przyciągając tym samym coraz więcej żydowskich dzieci” (s. 18)). Ta perspektywa oglądu mechanizmów życia literackiego wyeksponowana została zwłaszcza w rozdziale *Warszawskie centrum literackie od środka*, gdzie Cohen uzasadnia znaczenie „[b]adania [...] środowiska od wewnątrz i w «czasie rzeczywistym», z perspektywy uczestników, którzy często ze sobą konkurowali, a wielu z nich żyło w trudnych warunkach materialnych” jako sposobu osiągnięcia pogłębionego i wieloaspektowego opisu oraz przybliżenia czytelnikom „tętniącego życia ośrodka” (s. 188). Dochodzi ona również do głosu w innych rozdziałach: *Relacje między pisarzami, redaktorami gazet i dziennikarzami*, *Warunki materialne pisarzy i dziennikarzy żydowskich* czy *Kryzys na rynku książki*.

Wartością monografii Cohena jest ujęcie żydowskiego życia literackiego jako wielojęzycznego nie tylko w tradycyjnym aspekcie wewnętrznej – hebrajskiej i jidyszowej wielojęzyczności, ale także wielojęzyczności nowoczesnej, zewnętrznej – z językiem polskim jako jednym z żydowskich języków wernakularnych. Jego historia literackiej Warszawy jest jedyną tego rodzaju monografią wielojęzycznego ośrodka żydowskiego życia literackiego na ziemiach polskich. Powstające dotąd w Izraelu, Stanach Zjednoczonych czy Polsce prace dotyczyły z reguły traktowanych autonomicznie literatur w języku jidysz, hebrajskim bądź polskim i zaledwie sygnalizowały, lub punktowo wskazywały powiązania pomiędzy nimi. Taki charakter ma na przykład klasyczny szkic wybitnego izraelskiego badacza Chone Shmeruka *Aspects of the History of Warsaw as a Yiddish Literary Center*⁴. Wyjątek na tym tle stanowi pionierska praca Mariana Fuksa *Prasa*

³ O. Bartov, *Opowieści z pogranicza. Pisanie i wymazywanie galicyjskiej przeszłości*, przeł. A. Musiał, Wołowiec 2024.

⁴ Ch. Shmeruk, *Aspects of the History of Warsaw as a Yiddish Literary Center*, [w:] *Studies from »Polin«: From Shtetl to Socialism*, ed. A. Polonsky, London–Washington 1993. Przekład polski pt. *Warszawa jako żydowski ośrodek literacki* (tłum. M. Adamczyk-Garbowska) został zamieszczony jako aneks w pracy Chone Shmeruka *Historia literatury jidysz. Zarys*. Wydanie drugie uzupełnione pod red. M. Adamczyk-Garbowskiej i E. Prokop-Janiec, Wrocław–Warszawa 2007.

żydowska w Warszawie 1823–1939⁵ poświęcona jednej wielojęzycznej instytucji kultury Żydów warszawskich.

W opisie życia literackiego Cohen stosuje model trójjęzycznego polisystemu kultury stworzony w latach 80. XX wieku przez wspomnianego już Chone Shmeruka. W proponowanym przez Shmeruka ujęciu kultura żydowska w Polsce traktowana jest jako zróżnicowana całość, na którą składają się – powiązane ze sobą i pozostające w rozmaitych interakcjach – systemy w językach hebrajskim, jidysz i polskim. Model ten nawiązuje do znanej – i popularnej zwłaszcza na gruncie przekładoznawstwa – teorii Itamara Even Zohara wyjaśniającej heterogeniczność, otwartość i zmienność systemów kulturowych. Cohen przywołuje również – mniej znaną – propozycję izraelskiego literaturoznawcy Dowa Sadana, ujmującego transhistoryczne wielojęzyczne piśmiennictwo żydowskie jako pole leżące w obrębie językowego trójkąta, który tworzą „język doczesności” (żydowski język wernakularny epoki), język wieczności (język hebrajski) i język nieżydowskiego otoczenia (s. 228–229).

W pracy Cohena uwzględnione zostały wszystkie składowe polisystemu, co z jednej strony pozwala na przedstawienie funkcjonowania całości pola literackiego, z drugiej zaś na uchwycenie wzajemnych relacji systemów składowych. Opis łączy kilka perspektyw: historyczną, socjologiczną, kulturową, geograficzną. Zasadniczą część stanowi przedstawienie powstawania i umacniania się literackiego polisystemu od jego strony instytucjonalnej: rozwój prasy i wydawnictw, formowanie się grup artystycznych, działalność pisarskich stowarzyszeń, kształtowanie nowoczesnego świeckiego zawodu pisarza. W centrum zainteresowania lokuje się okres 1918–1942, ale zobaczony w szerszej czasowej perspektywie: pierwsze nowoczesne instytucje literatury żydowskiej powstają w ostatnich dekadach XIX wieku, ostatnie funkcjonują w warszawskim getcie. Podobnie jak w polskim życiu literackim, także w żydowskim wyraźny jest rozdział pomiędzy pierwszą dekadą międzywojnia upływającą pod znakiem rozwoju (rozdział *Rozkwit warszawskiego centrum literackiego*) i latami trzydziestymi – dobą kryzysu (część *Pisarze i dziennikarze w dobie kryzysu (1933–1939)*, tu zwłaszcza rozdziały *Reakcje pisarzy i dziennikarzy na wydarzenia w Niemczech (1933–1939)* oraz *Świadomość pisarzy i dziennikarzy wobec bieżących i przyszłych wydarzeń*). Badacz uwzględnia też w opisie zagadnienia związane z czytelnikiem i czytelnictwem, charakteryzując różne obiegi literackie – na przykład prasę i literaturę sensacyjną (rozdział *Żydowska prasa i literatura sensacyjna*) oraz literaturę dla kręgów ortodoksyjnie religijnych (*Miejsce literatury pięknej w społeczności ortodoksyjnej*). Relacjonując toczące się w środowiskach żydowskich dyskusje o sprawach literackich i kulturalnych, Cohen przedstawia spektrum opinii na temat powiązań pomiędzy składowymi polisystemu, dając wgląd w postrzeganie mechanizmów

5 M. Fuks, *Prasa żydowska w Warszawie 1823–1939*, Warszawa 1979.

funkcjonowania wielojęzycznej kultury jako całości. Operowanie historycznoliterackim konkretem ujawnia napięcia i konflikty pomiędzy poszczególnymi systemami językowymi dochodzące do głosu nie tylko w ostrych sporach jidyszystów i hebraistów, ale też w wybitnie negatywnym stosunku tych środowisk do językowej polonizacji traktowanej jako zagrożenie dla żydowskiej kultury, książki i czytelnictwa.

Trzeba jednak zauważyć, że najwięcej uwagi poświęca autor jidyszowemu życiu literackiemu, a charakterystyki systemów w języku hebrajskim i polskim wprowadzone zostały przez niego w dwu rozdziałach: *Literatura i prasa hebrajska w Warszawie* i *Prasa i literatura żydowska w języku polskim oraz kontrowersje wokół nich*. Komentarz poświęcony prasie i literaturze polsko-żydowskiej, które do tej pory sytuowane były wyłącznie wobec polskiego systemu literackiego, stanowi ważne dopełnienie znanego nam obrazu ich funkcjonowania. Przede wszystkim wybrzmiewają w nim radykalniej głosy oporu wobec językowej polonizacji. Autor przedstawia między innymi krytyczny stosunek do niej obecny w międzywojennej prozie jidysz, w której pojawia się nowy typ bohatera – *szmendrik* „zmuszający się do mówienia niepoprawną polszczyzną” (s. 231). Kwestia językowa jest też sednem sporów wokół statusu prasy polsko-żydowskiej z jednej strony nazywanej „bękartem” kultury (s. 236) i oskarżanej o działanie „jako katalizator asymilacji i wykozerzenia” (s. 232) czy wręcz „narzędzie zniszczenia współczesnej kultury jidysz” (s. 236), z drugiej zaś uznawanej za „narzędzie »samoobrony narodowej«” (s. 233). W tym kontekście interesujące jest prześledzenie związków prasy jidyszowej i polsko-żydowskiej, o których wiemy dziś więcej dzięki pamiętnikom wydawców i redaktorów⁶. Jak się okazuje, niezależnie od głośnych walk językowych, związki te były bardzo bliskie, a największe jidyszowe dzienniki inicjowały powstanie gazet żydowskich w języku polskim w reakcji na zmieniające się preferencje czytelników. Z niektórymi opiniami Cohena należy jednak polemizować. Trudno zgodzić się na przykład z tezą, że do grona pisarzy polsko-żydowskich powinien być włączony Adolf Rudnicki, który zachowywał dystans wobec tego środowiska. Nie można też sporządzić miarodajnych statystyk książkowych wydawnictw polsko-żydowskich, opierając się w takich szacunkach na ustaleniach Władysława Panasa, który w swoich pracach popełniał błędy, zaliczając do publikacji tego typu utwory polskich autorów – na przykład Kazimierza Alberti⁷.

Skupienie uwagi na Warszawie eksponuje aspekt geograficzny żydowskiego życia literackiego. Pozwala też na przedstawienie szczególnych warunków tworzenia się ośrodków literatury żydowskiej jako literatury diasporycznej: funkcjonującej jednocześnie lokalnie i transegeograficznie.

6 C. Pryłucki, *Wspomnienia (1905–1939)*, przeł. A. Kondrat, oprac. J. Nalewajko-Kulikow, Warszawa 2015.

7 W. Panas, *Pismo i rana*, Lublin 1996, s. 60.

Cohen kreśli więc mapę żydowskiej Warszawy literackiej wyznaczaną przez adresy salonów literackich, siedzib artystycznych stowarzyszeń, kawiarni, redakcji pism i wydawnictw. Ważnymi punktami są między innymi Ceglana 1, gdzie swój salon literacki prowadził klasyk literatury jidysz Icchok Lejb Perec, Tłomackie 13 – legendarna siedziba Związku Literatów Żydowskich, Leszno 44 – kuchnia dla dziennikarzy i miejsce organizowania spotkań kulturalnych w warszawskim getcie. Nad tym poziomem lokalnym nadbudowuje się poziom transgeograficzny. Warszawa literacka ukazywana jest bowiem w powiązaniu z aktywnością innych ośrodków literatury hebrajskiej i jidyszowej – jako element złożonej kulturowo-społecznej sieci. Odwołanie do biografii pisarzy daje wgląd w przepływ ludzi i instytucji pomiędzy Warszawą, Odessą, Kijowem, Moskwą, Berlinem, Paryżem, Nowym Jorkiem, Jerozolimą oraz we współdziałanie i konkurowanie pomiędzy sobą różnych środowisk literackich (zwłaszcza rozdział *Warszawa, Moskwa, Nowy Jork – komu należy się pierwszeństwo*).

Żydowskie życie literackie Warszawy jest też osadzone przez badacza w szerszym kontekście polskim – instytucje żydowskie funkcjonują w otoczeniu instytucji polskiego państwa, między innymi cenzury, wobec polskich środowisk artystycznych, w społecznej i politycznej atmosferze międzywojnia. Autor pokazuje niektóre działania literackich kręgów żydowskich również jako odpowiedź na charakter relacji polsko-żydowskich. Jednym z ważnych przedsięwzięć żydowskich środowisk literackich jest walka o uznanie literatury jidysz z literaturą równoprawną z innymi literaturami europejskimi, a „[o]bojętność okazywana żydowskiej twórczości literackiej przez polskie środowisko kulturalne i czołowych intelektualistów rodziła frustrację i rozczarowanie pisarzy jidysz” (s. 118). Rozdział *Relacje między pisarzami polskimi i żydowskimi* przynosi zapis epizodów współpracy, dłuższej – niestety – tradycji braku komunikacji pomiędzy środowiskami literackimi, a co gorsza antyżydowskiego nastawienia części nacjonalistycznych kręgów literackich.

Jeszcze inny rodzaj dynamiki życia literackiego uchwytują perspektywy: pokoleniowa, genderowa oraz ideologiczna. Cohen przedstawia mechanizmy utrwalania hierarchii literackiej i próby jej podważania, zmiany życia literackiego wprowadzane przez działanie młodych, napływ kobiet, nade wszystko zaś uwiadacznią znaczenie sporów ideologicznych i politycznych koniunktur (rozdziały *Młodzi pisarze i pisarki oraz ich miejsce w środowisku literackim* oraz *Upolitycznienie środowiska literackiego i próby opanowania Związku Literatów przez skrajną lewicę*).

Wątkiem przewijającym się w analizach – i w pewien sposób je scalającym – jest ambiwalentna ocena Warszawy jako ośrodka literackiego przez samych pisarzy: ocena rozpięta pomiędzy nadzieją na przyszłość a poczuciem wyczerpania, dezintegracji i kryzysu. To rola potwierdzana i kontestowana: jedna z dyskusji w końcu lat dwudziestych międzywojnia dotyczyła tego „Czy literatura jidysz w Warszawie zbankrutowała?” (s.196), a jednocześnie odzywały się głosy, że „Warszawa jest najlepszym miejscem dla

literatury jidysz na całym świecie” (s. 196). Łączy się z tym również ambiwalentny obraz Polski – „przeklętej ziemi», na której żyją Żydzi” (s. 191) i domu w diasporze (s. 203). Niezależnie od znaczenia dla studiów żydowskich monografia Nathana Cohena ma również wartość dla polskiego literaturoznawstwa, oferując obraz literatury dwudziestolecia poszerzony o dzieje literatury żydowskiej, a także przynosząc portret międzywojennej literackiej Warszawy jako ważnego międzynarodowego centrum.

Opublikowane jako drugi tom serii Jidyszland pamiętniki Glikl z Hameln – wydane pod tytułem *Siedem ksiąg. Pamiętniki z lat 1691–1719* – należą do najwybitniejszych dzieł starszej literatury jidysz, napisanych w tzw. jidysz zachodnim. To jeden z najważniejszych egodokumentów żydowskich przełomu XVII i XVIII w. – cenne źródło historyczne i herstoryczne, zabytek językowy. Pamiętniki doczekały się już licznych przekładów na języki europejskie, a tłumaczenie polskie jest kolejnym z nich. Ich autorka – matka dwanaściorga dzieci – po przedwczesnej śmierci męża zmuszona została do samodzielnego prowadzenia interesów, by zapewnić byt licznej rodzinie. Urodzona w Hamburgu, mieszkająca w Altonie i Hameln, a po powtórny zamążpójściu w Metz, prowadziła zapiski przez wiele lat. Notowała zarówno wydarzenia życia codziennego rodziny, szczegóły swych handlowych operacji, jak i wyjątkowe wypadki przeżywane przez żydowskie gminy, zasłyszane sensacyjne opowieści, historie umoralniające z czytanych żydowskich pism etycznych. Interesujący jest horyzont geograficzny pamiętników Glikl sięgający z jednej strony związanych z kolonialnym handlem zamorskich krain, z drugiej – skupiony na kręgu niemieckich miast. W jej relacji pojawiają się też wątki dotyczące Polski: uwagi o studiach religijnych odbywanych tu przez Żydów z Niemiec, epizod pobierania przez jednego z jej synów nauk w Lesznie, czy opowieść o tragicznym wypadku, który wydarzył się w synagodze w Metz podczas wizyty chazana – „wielkiego śpiewaka, pana Jokela ze świętej gminy Rzeszów w Polsce” (s. 332). Przekład został opatrzony instruktywnym wstępem tłumaczki (*Glikl – portret Żydówki w I Rzeszy Niemieckiej na przełomie XVII i XVIII wieku*) oraz starannymi objaśnieniami realiów nieznanymi polskiemu czytelnikowi.

Zredagowany przez Monikę Adamczyk-Garbowską, Joannę Degler i Magdalenę Rutę tom *Jidyszland – nowe przestrzenie* to obszerny (831 stron!), interdyscyplinarny zbiór artykułów, dla których ramę problemową stanowi – wielorako rozumiana – obecność języka jidysz. Dwudziestu ośmiu autorów ujmuje tę obecność w rozmaitych perspektywach: historycznej i współczesnej, metodologicznej i osobistej, literaturoznawczej, kulturoznawczej, przekładoznawczej, historiograficznej, teatrologicznej, lingwistycznej. Tytuł stanowi nawiązanie do wydanego w 2008 roku przez Ewę Geller i Monikę Polit pionierskiego tomu *Jidyszland – polskie przestrzenie*⁸, w którym

⁸ *Jidyszland. Polskie przestrzenie*, red. E. Geller, M. Polit, Warszawa 2008.

kluczem porządkującym była traktowana metaforycznie kategoria przestrzeni, a układ tekstów wskazywał i nazywał rozmaite odmiany przestrzeni Jidyszlandu – językową, historyczną, społeczną, graniczną, po-Zagładową. W recenzowanym tomie tamta konstrukcja została zarzucona, chociaż zaproponowane ułożenie artykułów – po części problemowe, po części historyczne – daje podstawy by sądzić, że ma ona znaczenie także w tym przypadku. Całość podzielona została bowiem na części dotyczące przestrzeni źródeł, translacji, języka, piśmiennictwa, instytucji, Zagłady, wreszcie – symbolicznego obszaru Jidyszlandu. Można byłoby wskazać zresztą pewne linie kontynuacji problemów badawczych pomiędzy tomami wydanymi w roku 2008 i 2022. Należą do nich na przykład takie zagadnienia, jak wykorzystanie źródeł jidyszowych w badaniach historycznych, współczesny postwernakularny status jidysz, przekłady, lingwistyka kontaktu. Pozwala to odczytywać tom *Jidyszland. Nowe przestrzenie* nie tylko pod kątem wyłaniania się nowych tendencji badawczych, ale też ze względu na proces rozwoju tych, które w studiach żydowskich zarysowały się przed dwoma dekadami.

Publikacja podzielona została na pięć części o charakterze problemowym. W pierwszej – *Źródła do badań* – znalazło się 6 artykułów. Agata Rybińska (*Literatura religijna w języku jidysz od XVI do pierwszej połowy XX wieku. Rekonesans badawczy*) omawia stan badań nad literaturą religijną w jidysz (od tekstów powstałych w wieku XVI po publikowane w wieku XX) w światowych i polskich studiach żydowskich. Praca jest instruktywna jako przegląd problemów, gatunków, metod i perspektyw badawczych, a wielojęzyczna bibliografia stanowić może rzetelną pomoc i dobry punkt wyjścia do podjęcia dalszych studiów. Z kolei Marcin Wodziński – *Chasydyzm a źródła w języku jidysz* – przedstawia ścisłe związki pomiędzy źródłami do badań chasydyzmu w języku hebrajskim i jidysz. Wskazuje też takie typy tekstów – między innymi kazania cadyków, opowieści, egodokumenty – w których zastosowanie innowacyjnych metod interpretacyjnych (w tym narzędzi cyfrowych) pozwala na odsłonięcie nowych aspektów kulturowych chasydzkich praktyk. Marek Tuszewicki – *Źródła w języku jidysz w kontekście badań nad kulturą medyczną Europy Wschodniej* – dokonuje klasyfikacji oraz historycznego przeglądu tekstów popularyzujących zarówno tradycyjne żydowskie wierzenia i praktyki zdrowotne, jak i nowoczesną wiedzę medyczną. Autor przedstawia je na szerokim tle historyczno-kulturowym słusznie wskazując, iż jidyszowe poradniki medyczne, egodokumenty, zapisy folklorystyczne funkcjonują w otoczeniu tekstów o charakterze medycznym spisywanych w innych językach żydowskich (i nieżydowskich) oraz są wielorako (m.in. na poziomie terminologii) powiązane ze źródłami hebrajskimi. Z kolei Joanna Nalewajko-Kulikow – *Prasa żydowska jako źródło do dziejów polskich Żydów – wyzwania, stan badań, dezyderaty* – prezentuje zarys rozwoju wielojęzycznej prasy żydowskiej na ziemiach polskich, podsumowuje stan badań nad nią oraz projektuje przyszłe zadania w tym zakresie.

Autorka bardzo wnikliwie ocenia warunki (także instytucjonalne), w jakich przychodzi podejmować dziś długofalowe analizy prasoznawcze, a także stojące przed nimi wyzwania i problemy metodologiczne. Pragmatycznie ocenia możliwości i ograniczenia badań, jakie stwarza postępująca digitalizacja żydowskiej prasy, wskazuje niedostatki dostępnych narzędzi cyfrowych. Prasie poświęcony jest również artykuł Jowity Pańczyk *Specyfika periodyku „Di Goldene Kejt” w latach 1949–1959*. Autorka rekonstruuje w nim okoliczności powstania i warunki funkcjonowania wydawanego w Izraelu kwartalnika „Di Goldene Kejt” oraz charakteryzuje profil literacki pisma w pierwszej dekadzie jego ukazywania się. Skupia się w szczególności na syjonistycznym hebraizmie oraz stosunku władz Izraela do jidysz, a także próbach wydawania w Izraelu prasy jidysz w popularnym i elitarnym obiegu. Te zagadnienia polityki językowej mają odzwierciedlenie w publicystyce pisma włączającej się w negocjowanie statusu obu języków. Temat prasy pojawia się także w artykule *Źródła w jidysz do historii Żydów w Lublinie* Adama Kopciowskiego. Badacz przekonywająco dowodzi w nim znaczenia źródeł jidyszowych dla badań nad historią lokalną w XX wieku, pokazując ich istotną rolę w poszerzaniu obrazu dziejów o perspektywę mniejszościową i w pokonywaniu ograniczeń wynikających z opierania się wyłącznie na oficjalnych dokumentach w językach urzędowych. Oprócz charakterystyki archiwaliów, monografii i wspomnień o Lublinie dokonuje również szczegółowego przeglądu międzywojennej lubelskiej prasy jidyszowej i sporządza bibliografię publikacji o charakterze historycznym ogłaszanych na jej łamach. Obserwacje rozszerza dodatkowo o publikacje lubelskich ziomkostw, w tym także o ukazujące się współcześnie, oraz o księgę pamięci Lublina.

Część druga tomu – zatytułowana *Przekład i recepcja* – zawiera trzy artykuły poświęcone kolejno przekładom literatury jidysz na język polski, tłumaczeniom literatury polskiej na jidysz oraz tłumaczeniom z jidysz na język angielski jako przekładom międzykulturowym. Monika Adamczyk-Garbowska i Joanna Degler (Lisek) – autorki przeglądowego artykułu *Polskie przekłady z literatury jidysz: projekty, serie, tendencje (2006–2021)* – przedstawiają dorobek translacyjny ostatniego piętnastolecia, podkreślając jego znaczenie dla kształtowania nowego obrazu literatury jidysz jako literatury nowoczesnej. Badaczki uwzględniają wyłącznie publikacje książkowe i skupiają się na planowych akcjach przekładowych dotyczących literatury awangardowej, kobiecej oraz szeroko rozumianego dorobku kulturalnego ośrodków lokalnych⁹. Natalia Krynicka – *Sąsiedzka uprzejmość czy etnografia stosowana? Krótki zarys historii przekładów literatury polskiej na jidysz* – przedstawia z kolei świetnie udokumentowany i klarownie sproblematyzowany zarys

⁹ O serii przekładów autobiografii Żydów polskich piszą: J. Degler, A. Jagodzińska, M. Wodziński, *Literatura autobiograficzna Żydów polskich. Tradycja, nowoczesność, płęć*, Wrocław 2024.

repcji przekładowej literatury polskiej – od ostatnich dekad XIX wieku po współczesność. Badaczka uwzględnia zarówno publikacje prasowe, jak i książkowe, a także charakteryzuje dynamikę tłumaczeń na jidysz, uwzględniając nie tylko czynniki koniunktury wydawniczej, ale również czytelniczej. Opis szerokiego historycznego, kulturowego i politycznego kontekstu obejmuje ponadto sylwetki tłumaczy, działalność wydawnictw i instytucji kultury oraz rolę cenzury. Autorka wykorzystuje też innowacyjnie źródła, takie jak na przykład rejestry wypożyczeń bibliotecznych. Współautorzy artykułu „*Der shejdim tanc*” Ester Kreitman *po angielsku – perspektywa przekładoznawcza* – Magdalena Sitarz i Andrzej Pawelec łączą kompetencje jidyszystyczne i anglistyczne, opisując transfer z jidysz do języka angielskiego utworu Ester Kreitman – prozaiczki należącej do literackiego klanu Singerów. Skupiają się głównie na zagadnieniach przekładu międzykulturowego i strategiach operowania wiedzą kulturową przez tłumacza adresującego translację do grona czytelników nieznających macierzystego kontekstu utworu.

Część poświęcona *Językowi* zawiera trzy artykuły będące efektem badań zespołowych prowadzonych w ramach projektu dotyczącego długotrwałego kontaktu językowego oraz jego skutków leksykalnych i semantycznych na przykładzie polskich zapożyczeń w jidysz. Warto dodać, że całość wyników badań ogłoszona została już w anglojęzycznym tomie¹⁰. Dostępny jest też w formie online, będący częścią projektu, słownik zapożyczeń polskich w jidysz. W tomie *Jidyszland. Nowe przestrzenie* Ewa Geller (1955–2023) i Agata Reibach prezentują założenia, metody i wyniki projektu w tekście *Jidysz w sieci powiązań leksykalnych: ile jest polszczyzny w jidysz?*, Zuzanna Łapa natomiast omawia *Słowińskie środki augmentatywno-pejoratywne w jidysz jako przykład zjawiska fuzji w językoznawstwie kontaktowym*. Geller i Reibach kładą nacisk na kwestie metodologiczne, opisują narzędzia cyfrowe użyteczne dla językoznawców i przedstawiają sposób ich wykorzystania w badaniu kontaktów językowych polsko-jidyszowych oraz sporządzaniu słownika zapożyczeń. Autorki analizują problemy warsztatu cyfrowego (sieciowanie, międzyjęzykowe mapowanie) na konkretnych przykładach, ale wskazują również znaczenie operacji na wielkich zbiorach danych. Łapa z kolei wspomaga się narzędziami cyfrowymi w badaniu mechanizmów fuzji jako procesu pojawiającego się w sytuacji długotrwałego kontaktu językowego. Inny wariant kontaktu – jidysz z amerykańskim angielskim – przedstawia zamykający tę część artykuł Anny Nienartowicz pt. *Między hojz a house – socjojęzykoznawczy aspekt Yinglish na wybranych przykładach reklam drukowanych w dzienniku „Forverts” w latach 1920–1946*. Autorka – stosując również badania korpusowe – opisuje w nim etnolekt powstały w Stanach Zjednoczonych.

¹⁰ E. Geller, M. Gajek, A. Reibach, *Yiddish as a Mixed Language. Yiddish-Slavic Language Contact and Its Linguistic Outcome*, Leiden 2022.

W części *Portrety indywidualne i zbiorowe* zebrane zostały artykuły poświęcone literaturze – w tym prozie dokumentu osobistego. Dwa z nich dotyczą zagadnień konstrukcji przestrzeni. Karolina Koprowska – *Wytwarzanie miejsca urodzenia. Praktyki zbiorowe* – interpretuje poezję żydowskich ziomkostw i księgi pamięci jako teksty migracyjne, które uczestniczą w budowaniu tożsamości grupowej. Konstruowany w nich obraz „miejsca urodzenia” uznaje za czynnik tworzenia wspólnotowej więzi o charakterze emocjonalnym. Autorka kompetentnie i funkcjonalnie posługuje się narzędziami analizy tekstowych reprezentacji tożsamości i przestrzeni wypracowanymi przez współczesne badania literacko-kulturowe. (Problematyce tej – ujętej komparatystycznie – poświęcona jest również wydana niedawno jej książka¹¹). Z kolei Adam Stepnowski – *Konstruowanie żydowskiej przestrzeni w powieściach szundowych na tle literatury kanonicznej do 1917 r.* – charakteryzuje żydowskie opowieści popularne (szund) pod kątem właściwej im poetyki przestrzeni, którą zestawia z poetyką przestrzeni powieściowego kanonu jidyszowego. Autor traktuje szund jako twórczość zarówno reprezentującą, jak i propagującą procesy modernizacyjne, czemu służyć ma – między innymi – waloryzacja miejsc i topograficzne osadzenie akcji utworów. Z kolei artykuł Aleksandry Głuby-Pieprz *Brylanty i dolary. Handel kobietami na kartach fikcyjnych i niefikcyjnych utworów literatury jidysz oraz literatury polskiej w okresie dwudziestolecia międzywojennego* poświęcony został zagadnieniu cieszącemu się sporym zainteresowaniem badań herstorycznych. W obszarze herstorii i szeroko rozumianego zwrotu ludowego umieścić można natomiast artykuł Anny Ciałowicz – „*Najbardziej poszkodowane i najbardziej prześladowane ze wszystkich poszkodowanych i prześladowanych*”. *Służące żydowskie*. Jest to zajmująco napisane studium, w którym historia życia, zrekonstruowana na podstawie świadectw i dokumentów osobistych oraz dokumentów archiwalnych, włączona zostaje w szerokie konteksty społeczne, historyczne, polityczne i kulturowe. Na koniec Agata Zapasa – „*Gewen baj undz meszunedike parszojnen...*”. *Narracje o odmieńcach w księgach pamięci* – analizuje opowieści o odmieńcach i ich konstrukcję oraz – w szerszej perspektywie – rozumienie społecznej normy i anomalii w żydowskich księgach pamięci.

Życie społeczno-kulturalne w okresie międzywojennym to niezwykle wartościowa część tomu poświęcona instytucjom kultury jidysz w tamtym czasie. Anna Szyba przedstawia dzieje Prywatnego Żydowskiego Koedukacyjnego Seminarium Nauczycielskiego prowadzonego przez Żydowski Centralny Komitet Oświaty w Wilnie (1921–1931) i jego rolę w tworzeniu świeckiego szkolnictwa żydowskiego w Polsce, podkreślając znaczenie placówki jako instytucji nowoczesnego systemu edukacji. Artykuł oparty jest na niezwykle

¹¹ K. Koprowska, *Miejsce urodzenia jako uwikłanie. Projekty tożsamościowe w literaturze polskiej i żydowskiej*, Warszawa 2024.

rozległych, różnorodnych, wielojęzycznych źródłach, które pozwalają na uruchomienie w opisie funkcjonowania instytucji wielu punktów widzenia: samych seminarzystów, organizatorów i wykładowców seminarium, działaczy CISzO, urzędników administracji państwowej. Piotr Sewruk – „*Błogosławione niech będą ręce, które budują!*”. *Okoliczności budowy Domu Ludowego im. I.L. Pereca w Lublinie* – rekonstruuje powstawanie centrum świeckiej kultury żydowskiej, budowanego z inicjatywy działaczy Bundu dzięki ofiarności społecznej, wysiłkiem mieszkańców miasta i darczyńców w Ameryce. Wybrana przez autora formuła *case study* sprzyja tu pokazaniu, jak bardzo źródła jidyszowe – zwłaszcza prasa – są istotne w badaniu historii lokalnej. Inny wymiar instytucjonalnego funkcjonowania kultury żydowskiej opisuje Agata Dąbrowska, która w tekście *Głos teatru w kwestii aborcji: „Cjankali” w reżyserii Leona Schillera oraz Mojżesza Lipmana* analizuje stanowisko prasy polskiej, polsko-żydowskiej i jidyszowej wobec dwu inscenizacji dramatu F. Wolfa. Odnosi je do kontekstu społecznego, przede wszystkim międzywojennych batalii o prawa kobiet i akcji propagujących regulację urodzin. Artykuł daje interesujący wgląd w strategię działania żydowskiej krytyki teatralnej i formy jej zaangażowania społecznego.

Część *Wojna i Zagłada* zawiera prace historyczne i literaturoznawcze dotyczące stosunku do jidysz manifestowanego w oficjalnych działaniach administracji i podziemnych działaniach kulturalnych w gettach oraz literatury jidysz dokumentującej doświadczenia sowieckie. Agnieszka Żółkiewska – „*Frontem do języka żydowskiego*” – *jidyszowy ruch kulturalny w getcie warszawskim* – w oparciu o źródła zachowane w Archiwum Ringelbluma odtwarza działalność organizacji jidyszystycznych w getcie. Praca jest świetnie udokumentowana, daje też wyjątkowo interesujący wgląd w „wojnę językową” toczoną przez jidyszystów z polonizacją językową oraz ostre ideowe konflikty związane z akulturacją i konkurencyjnymi projektami żydowskiej kultury narodowej. Podobnymi walorami warsztatowymi cechuje się artykuł Moniki Polit *Nauczanie jidysz w getcie łódzkim w świetle dokumentów Archiwum Państwowego w Łodzi i Nachman Zonabend Collection (YIVO)*. *Rekonesans*. Oparta na rozległych źródłach archiwalnych praca analizuje wieloaspektowo (programy nauczania, kształcenie nauczycieli, podręczniki) stworzony w getcie łódzkim system szkolny z językiem wykładowym jidysz. Z kolei Magdalena Ruta – *Plejtim 1939–1946. Doświadczenie sowieckiego uchodźstwa we wspomnieniach przedstawicieli polskiego Jidyszlandu* – przywraca pamięć o spisanych w jidysz świadectwach żydowskich uchodźców w Związku Sowieckim.

Ostatnia część tomu – *Od dawnego do współczesnego Jidyszlandu* – poświęcona została przestrzeniom obecności i zakorzenienia języka jidysz. Bella Szwarzman-Czarnota łączy opis historyczny z perspektywą rodzinnej pamięci w artykule „*Ich bin a widerkol / Jestem echem*” dotyczącym międzywojennego Wilna i jego żydowskich instytucji. Podobną kontrapunktową perspektywę osobistą wprowadza również Anna Rozenfeld – *Współczesny*

Jidyszland – przedstawiając dzisiejszą sytuację społeczności mówiącej jidysz. Oscylacja pomiędzy indywidualnym i wspólnotowym znaczeniem języka pozwala sądzić, że obie autorki traktują jidyszland jako przestrzeń społecznego komunikowania się, mającą dziś zarówno rzeczywiste, jak i wirtualne osadzenie.

Czytany jako całość, tom jest bardzo wartościową publikacją, ważną dla studiów żydowskich w Polsce. Zamieszczone w nim prace obejmują szeroki i zróżnicowany zakres zjawisk ujmowanych interdyscyplinarnie i wieloperspektywnie, oparte są z reguły na szerokim materiale źródłowym, systematyzują informacje o aktualnym stanie badań i projektują innowacyjne metodologie. Z polonistycznego punktu widzenia najbardziej interesujące są teksty poświęcone przekładom literatury jidysz i zainicjowanym w ostatnim okresie seriom przekładowym, a także artykuły poświęcone różnym gatunkom literatury jidysz: dramatowi, prozie, satyrze, prozie dokumentu osobistego.

Najnowszy tom serii *Chasydzka maszyna parowa i inne opowiadania* (2024) to antologia tłumaczeń prozy jidysz dająca przegląd tekstów od połowy XVI wieku po współczesność. Intrygujący tytuł tomu zaczerpnięty został z opowiadania Icchoka Joela Lineckiego, autora głośnej powieści *Dos pojlisze jingl*, którą po polsku pod tytułem *Chasyd* ogłosiła w odcinkach w 1888 roku (styczeń–sierpień) „Gazeta Lubelska”. Większość przekładów została dokonana specjalnie na potrzeby antologii, część stanowią jednak opracowane na nowo tłumaczenia starsze, w tym pochodzące z okresu międzywojennego i przypominające ówczesne akcje przekładowe literatury jidysz (tłumaczenia m.in. Saula Wagmana, Stefana Pomera, Ozjasza Tillemana), a także publikowane w ostatnich dekadach w żydowskich (dziś już niestety nieistniejących...) pismach kulturalnych w języku polskim takich, jak „Midrasz” i „Cwiszn”. Ten model łączenia nowych i dawnych przekładów bardzo dobrze sprawdził się w antologii jidyszowej poezji kobiet *Moja dzika koza* (2015)¹², w której również umieszczono prace kilku pokoleń tłumaczy. Podobnie jak ta ciesząca się czytelnictwem popularnością publikacja poetycka, również antologia prozy adresowana jest do szerszego grona czytelników. Z myślą o nich umieszczono w tomie zwięzłe historycznoliterackie charakterystyki piśmiennictwa różnych epok, informacje o biografiiach i twórczości autorów, rekomendacje bibliograficzne oraz słowniczek terminów judaistycznych.

Proza jidysz zaprezentowana jest tu w ujęciu historycznym. Jej periodyzacja ma jednak w znacznej mierze charakter autorski: wydzielona została proza starsza XVI–XVIII wieku, „długiego wieku XIX”, okresu międzywojennego oraz okresu po Zagładzie. O wyborze tekstów decydowała nie tylko ich

¹² *Moja dzika koza. Antologia poetek jidysz*, red. J. Degler, B. Szwarcman-Czarnota, K. Szymaniak, Kraków 2018.

historyczna ranga czy kanoniczność (jak np. przy wyborze opowiadania *Bońcie Szwajg Pereca*), ale starano się uwzględnić również literaturę należącą do obiegu popularnego oraz piśmiennictwo religijne, a także przywrócić należne miejsce głosowi kobiet. Stąd obecność tekstu Nachuma Szajkiewicza (Szomera) – którego pseudonim funkcjonował przez dziesięciolecie jako symbol literackiego kiczu – czy Josefa Icchoka Schneersohna, przywódcy chasydów Chabad-Lubawicz. Zarówno w częściach poświęconych literaturze dawnej, jak i dziewiętnastowiecznej, dwudziestowiecznej i współczesnej włączono nie tylko utwory takich autorek, jak Rywka z Tykocina, wspomniana już Glikl z Hammeln czy Debora Vogel, ale także pisarek mniej znanych. Innego rodzaju „rekonfiguracji obrazu historii prozy” (s. 13) dokonano w części *Literatura jidysz po roku 1939*, w której znalazły się również utwory powstałe współcześnie, dowodzące, że wprawdzie jidysz jest dziś językiem postwernakularnym, ale pisana w nim literatura „wciąż się rozwija” (s. 11).

Wydane dotychczas cztery tomy serii *Jidyszland* pokazują dorobek polskiej jidyszystyki na dwu ważnych, powiązanych ze sobą polach – badań naukowych i przekładów. Publikacje naukowe zawierają cenne, bardzo często pionierskie opracowania literaturoznawcze, przynoszące niejednokrotnie odkrywcze ustalenia dotyczące wielojęzycznego żydowskiego życia literackiego na ziemiach polskich. Ogłoszone w serii tomy przekładów wpisują się w rosnące w ostatnich latach zainteresowanie prozą jidysz ze strony polskich wydawców¹³, które ma istotne znaczenie dla popularyzacji literatury żydowskiej wśród szerszych kręgów czytelników – również niespecjalistów.

Już w jej dotychczasowym kształcie serię Polskiego Towarzystwa Studiów Jidyszystycznych i Żydowskiego Instytutu Historycznego im. Emanuela Ringelbluma można uznać za nader udaną próbę mapowania przestrzeni Jidyszlandu i jej rozmaitych stref. Lektura wydanych tomów dowodzi, że na gruncie polskim jidyszystyka jest dziś dyscypliną rozwijającą się intensywnie, doskonalącą metodologicznie, twórczo współpracującą ze środowiskami zagranicznymi i z powodzeniem włączającą w badania światowe. Niezwykle cenny jest wymiar edukacyjny i popularyzatorski serii, pozwalający żywić nadzieję, że literatura jidysz ma szansę stać się w Polsce elementem komparatystycznego kontekstu w badaniach literaturoznawczych.

13 Warto wspomnieć przede wszystkim o nowych przekładach prozy Izraela Jozui Singera, Ester Kreitman, Chawy Rosenfarb, Lameda Shapiro, Izraela Rabona, Jeszaje Szpigla czy Fradl Sztok.